
FEJEZETEK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

IV. Iván

A kétezres évek elején angol nyelven két fontos tudományos feldolgozás jelent meg IV. Iván orosz cárról (*Andrej Pavlov – Maureen Perrie: Ivan the Terrible. London–New York, 2003., Isabel de Madariaga: Ivan the Terrible. New Haven, 2005.*), magyarul pedig mindeddig *Szvák Gyula* foglalkozott behatóan Iván uralkodásával. Jelen könyv szerzője, *Pierre Gonneau*, a párizsi Centre d'études slaves igazgatója, a XV–XVII. századi orosz történelem nemzetközileg elismert kutatója, az utóbbi években megfigyelhető újraértelmezési tendenciákba ágyazva jelentette meg IV. Iván portréját bemutató munkáját. Több más szerzőhöz hasonlóan, Gonneau-nak is szembesülnie kellett azzal a kérdéssel, hogy érdemes-e még a legtöbb nyelvben Rettentesként hírhedtté vált orosz cár alakjával foglalkozni. A szerző ezt a kérdést az eddigi fontosabb életrajzok súlypontjainak összevetésével válaszolja meg, és arra a következtetésre jut, hogy elsősorban magának Iván Vasziljevicsnek a személye érdekes, nem pedig az, hogy uralkodása mennyiben jelentett változást vagy éppen folyamatosságot a korabeli orosz történelemben. Szerinte ma már elegendő kritikailag megrostált forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy Ivánról mértéktartó életrajz készülhessen.

Gonneau célja egy forrásközpontú, de nemcsak a téma kutatói számára olvasható, hanem szélesebb közönség számára is „fogyasztható” biográfia elkészítése volt. Forrásközpontú, hiszen számba veszi a korszak törvénykezési emlékeit, az igen gazdag elbeszélő forrásirodalmat, és a szintén jelentős mennyiségű külföldi forrásokat. A szerző szándéka az, hogy jobban felszínre hozza Iván saját belső motivációit, szakítani igyekszik az olyan sztereotip beállítással, mint a korán árvaságra jutott és azért szörnyű gaztetteket elkövető zsarnok képe, vagy éppen a terror szükségességét hangsúlyozó felfogással. Gonneau értelmezésében Iván személyiségében egyszerre volt jelen a pszichotikus teher és annak gátlástalan erkölcstelenségekben megmutatkozó szörnyűségei, valamint egyfajta politikai pragmatizmus.

Az életrajz kronológiai sorrendben halad a gyermekkor, a régens-időszak, majd a felnőtté válás évein át az önálló uralkodás koráig (1547-től),

ez utóbbit is több szakaszra bontva. Gonneau az 1547 és 1564 közötti éveket tekinti Iván uralkodása fénypontjának (cári koronázás; 1547, a Kazanyi Kánság meghódítása: 1552). Az ezt követő évek (1565–1572) a terror időszakát jelentik az opricsnyina-rendszer bevezetésével, amelyet Iván uralkodásának utolsó időszaka zár le, amelyre – véli Gonneau – a belső és külső béke helyreállítása jellemző, megjegyzi azonban, hogy ez utóbbi periódus sem mentes az erőszakos cselekményektől, mégis valamiféle politikai realizmus jellemzi.

Az első fejezetben Gonneau azt a politikai örökséget mutatja be, amelybe Iván III. Vaszilij fiaként beleszületett; a moszkvai hagyományokat, illetve érzékletesen ábrázolja, milyen elvárások fogalmazódtak meg a fiatal trónörökösrel kapcsolatban, továbbá azt is, milyen törést jelentett apja elvesztése 1533-ban. A következő fejezet Iván gyermekkorát tárgyalja: a politikai elit szerepét, kormányzását, illetve annak a művelt elitnek (Andrej Kurbszkij, Makarij metropolita) az elvárásait, akik Iván önálló uralkodásától a fejedelmi hatalom kiteljesedését várták. Valószínűleg ehhez a szellemi közegehez kapcsolódik Iván Pereszvetov munkája (1548/1549), amelyben elsőként fordul elő a groznij jelző Ivánnal kapcsolatban. A szöveg szerint Pereszvetov e jelzőt inkább „félelmetes”, „hatalmas”, azaz pozitív értelemben használta és a bölcsességgel kapcsolta össze (groznij i mudrij).

A harmadik fejezet IV. Iván uralkodásának fénykorát mutatja be, amely két elemnek, a korábbi hagyományokból építkező új hatalmi szintnek, a cári koronázásnak, illetve a katonai sikereknek volt köszönhető. E korszakot emellett – az előzetes várakozásoknak megfelelő – a józan, ésszerű kormányzás megjelenése jellemezte, ami azonban az uralkodó lelki és testi megpróbáltatásai miatt végül nem teljesedhetett ki. A periódus (1547–1564) végén már megjelentek a későbbi terror-időszak árnyai: Iván lelki krízisei, a sikertelen katonai vállalkozások. A livóniai háború biztató sikerei után kudarcok következtek (1564), akárcsak a Krími Kánsággal szemben, ahol az 1550-es évek végétől az oroszok fokozatosan védekezésre voltak kénytelenek berendezkedni. Ezt csak fokozta Iván első feleségének halála (1560), illetve az, hogy részben ennek köszönhetően megromlott viszonya addigi első számú bizalmasával, Kurbszkijjal.

Gonneau a következő fejezetben a IV. Ivánnal kapcsolatban legtöbbet emlegetett éveket (1565–1572), a terror időszakát vizsgálja meg tüzetesebben. Az események közismertek: az opricsnyina bevezetése, tehát az ország kettéosztása és a bojárok hatalmának megtörése voltak a főbb elemei a cár korabeli politikájának. Az új rendszer felépítésének bemutatása mellett képet kapunk a cári kormányzat átalakításáról, nem mellőzve az ezzel kap-

csolatos erőszakos cselekményeket. A szerző nagy hangsúlyt fektet a kor-
szak belső tagolására, hogyan szabadul el „halálos játékként” a „reform”,
és hogyan üt vissza 1570 táján, hogy aztán maga IV. Iván próbálja meg
megfékezni a terrort. Itt valamelyest megtörik a tárgyalás logikája, hiszen
az ún. „visszarendeződés”, az új elit lecserélése és a korábbi „rég” emberek
visszahívása áthúzódik az 1573–1576 közötti évekre is: tehát olyan folya-
matról van szó, amely nem ér véget 1572-ben. Mindenestre Gonneau bőven
érinti az opricsnyina bevezetését követő kudarcokat is, azt, hogy miként
igyekezett Iván úrrá lenni az 1570-es évek elejére kibontakozó káoszon,
amelyre csak ráerősítettek a külpolitikai katonai sikertelenségek.

Az 1570-es évek végének átmeneti nyugalma után aztán 1581-ben újabb
törés következett be, IV. Iván ugyanis egy veszekedés során – amint az köz-
ismert – halálra sújtotta saját fiát, Iván cárevicset. Gonneau mértéktartóan
számol be az eset két lehetséges magyarázatáról (konfliktus a livóniai hábo-
rú, illetve Iván cárevics harmadik felesége, Jelena miatt), és ismerteti saját
álláspontját. Szerinte ugyanis a cár haragját leginkább az válthatta ki, hogy
egyre féltékenyebben tekintett saját fiára. Ezt követően a szerző érzéklete-
sen mutatja be a tragédia következményeit: hogyan próbálta IV. Iván elren-
dezni az öröklés kérdését, ami Iván cárevics halálával sok problémát vetett
fel, hogyan igyekezett a terror miatt vele szembekerülő elittel kiegyezni.
Megismerhetjük a cári hatalom önértékelésének, valójában önigazolásának
új elemeit, így a „Szent Oroszország” felfogást is.

A szerző végül részletesen kitér IV. Iván halálára, bemutatja a cár „két
halálát”, vagyis azt, hogy utolsó óráiról merőben eltérő beszámolók láttak
napvilágot. Az egyik *Jerome Horsey*, a végzetes napról úgy számolt be,
hogy Iván kedélye és állapota egész nap hullámzó volt, és a halál az esti
órákban egészen váratlanul következett be. Előadásában ráadásul komo-
lyabb szerepet adott a halálos ágyánál jelen levő Borisz Godunovnak, aki,
mint tudjuk, a következő évek meghatározó figurája volt. Horsey megfogal-
mazása – strangled – kellően kétértelmű (megfulladt, megfojtották?) ahhoz,
hogy találgatásokra adjon okot. A másik, a hivatalos változat szerint Iván
tudatosan készült a halálra, halálos ágyán pedig szerzetessé lett. A homályos
körülmények elegendők voltak arra, hogy a XVII. századtól lábra keljen az
a változat, mely szerint IV. Ivánt meggyilkolták, és e mögött, többek közt
Borisz Godunov állt volna.

Ezek az események mintegy átvezetnek ahhoz a részhez, amelyet Gon-
neau IV. Iván utóéletének szentelt. Fontosnak tartja külön is foglalkozni
azzal, hogy miként igyekeztek Iván alakját megszépíteni (pl. *Ivan Tyimo-
fejev*), olykor legendás elemekkel övezni, de tagadhatatlan, hogy a véres

események emlékezete is fennmaradt. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy e két ellentétes kép a szóbeli népi kultúrába is utat talált, illetve Iván poszthumusz ikonográfiája is igen gazdagnak mondható, továbbá rámutat, hogy a kortárs és későbbi külföldi szerzők is nagy érdeklődést mutattak az első orosz cár alakja iránt. Végül kitér arra a természetszerűleg felmerülő kérdésre, hogy Iván valójában tényleg „Rettenetes” volt-e? Gonneau itt elsősorban nem is arra kíváncsi, hogy uralkodása kiérdemelte-e ezt a jelzőt, hanem arra, hogy a groznij jelzőnek milyen jelentésrétegei vannak. A „félelmetes”, „rettenetes” mellett ugyanis a groznij jelenthetett akár „nagyszerűt”, „csodálatost” is. Igaz, ez a második jelentéscsoport csak a XVII. század utolsó negyedétől jelent meg. Iván alakja ugyanakkor alkalmas volt arra, hogy más zsarnokokkal párhuzamba állítsák, különösen Neróval és Sztálinnal: ezt elemzi a szerző a munka utolsó alfejezetében.

Első pillantásra talán meglepő, de Pierre Gonneau könyvében nincs összefoglaló fejezet. Valószínűleg nem véletlenül, hiszen a mű egészében kerüli az olyan csábító lehetőségeket, mint az „igazi”, „valódi” Iván-kép, a cár alakjának rehabilitációja. Ellenkezőleg, a szerző végig tárgyilagosan mértéktartó marad, ismertetve a különböző, sokszor végletesen ellentétes véleményeket.

A könyvet a könnyebb tájékozódást segítő időrendi táblázat, leszármazási táblák, analitikus irodalomjegyzék, személy- és helynévmutató zárja. Olvasását bátran ajánlhatjuk a szakértő és a tágabb érdeklődő közönségnek is.

Pierre Gonneau: Ivan le Terrible. Ou le métier de tyrart. (Rettegett Iván: A zsarnok mestersége)
Tallandier, Paris, 2014. 557 o. + 3 térkép.

Kiss Gergely